

FŐCZE JÁNOS

HARC ERDÉLY MÚLTJÁÉRT

Versengő magyar és román Erdély-történetek az államszocializmusban

A túlzás nélkül elsőrangú román és másodrangú magyar erdélyiekben gondolkodó Lăncrăjan „virágzó, szocialista Romániájában” így már a románok kisebbségjekkel szembeni elsőbbségére helyeződött a hangsúly, míg az erdélyi magyarok a történet „rosszfiújaiként” jelentek meg...

Erdély. Ardeal. Siebenbürgen. Majd lassan mindinkább csak Transilvania. A magyar és román nemzetépítés számára egyaránt oly fontos tartomány birtoklásáért vívott harc 1947-tel, a párizsi békeszerződéssel eldőlni látzott. Államjogi értelemben Erdély Magyarország számára elveszett,¹ a román állam pedig szuverenitása teljes erejével folytathatta a korábbi húszéves uralom alatt elkezdett folyamatok újbóli felpörgetését. Célja közismerten az volt, hogy a tartomány hovatarozásának a kérdése lehetőség szerint többé ne merülhessen fel.

A romániai átmenet időszakának domináns magyar kisebbségi politikai szervezete, a kommunistákat támogató Magyar Népi Szövetség (MNSZ) már 1945-ben határozatban állt ki Erdély Romániához tartozásának a kérdésében. A párizsi békeszerződés megkötése előtt határozni Erdélyről érthetetlennek tűnhet a mából visszanezőnek, de a frontátvonulás és az észak-erdélyi szovjet katonai megszállás után a kommunistáknak egyértelműbbnek tűnhetett a helyzet – mint az Bányai László 1949-ben írt történetpolitikai esszéjéből is kiderül. A Magyar Dolgozók Országos Szövetsége egykori főtitkára, az MNSZ vezető politikusa egyrészt azzal érvelt, hogy 1945. március 6-án túlsúlyba kerültek a „haladó demokrácia erői” (azaz a kommunisták) a román kormányban, másrészt meg Sztálin marsallra, egy „minden nemzetközi szerződésnél erősebb iránymutatóra” hivatkozott. Sztálin ugyanis március 8–9-én váltott táv-

iratot Petru Groza miniszterelnökkel, „rendet és csendet” kérve az Észak-Erdélybe bevonuló román közigazgatásért cserébe, valamint azt, hogy tartsák tiszteletben a nemzetiségek jogait.² A Sztálin szavaira ekkor figyelők (a kommunisták márpedig ilyenek voltak) mindebből azt olvashatták ki, hogy a térségben katonailag és politikailag is hegemon helyzetbe került szovjetek Erdély sorsát eldöntötték, azon változtatni már amúgy sem lehet. Azok pedig, akiktől az ilyen reálpolitikai meglátások távolabb álltak, szintén ringathatták magukat abba a tévképzetbe, hogy más világ hajnalához érkeztek.

Tehát miközben Közép- és Kelet-Európában a versailles-i határok nagyobb részét visszaállították, és ezzel párhuzamosan az egykori kisebbségi népcsoportokat tömegével telepítették ki és át,³ sokuknak tűnhetett úgy, hogy az internacionalistának ígérkező, a régi Román Királyságot előbb-utóbb váltó, új román népi demokráciába kell a jövőjüket tervezni és ott biztos tárgyalási pozíciókat szerezni. Valószínűleg az is számított ekkor (és ezt megelőzően is), hogy a Román Kommunista Párt ekkor még számos magyart és más kisebbségit tudott a sorai között, nemegyszer a legmagasabb döntéshozói között – ilyen háttérrel rendelkezett például a székely Luka László (Vasile Luca). Ilyen és ehhez hasonló megfontolások állhattak tehát a Magyar Népi Szövetség 1945-ös marosvásárhelyi nyilatkozata mögött is, amely egyébként széles körű zúgolódást váltott ki az erdélyi magyar értelmiségiek (és nem mellesleg az MNSZ tagsága) nagyobb részéből. Mindezek mellett bűnbakkeresésnek minősülne, ha azt feltételeznénk, hogy nem a nagyhatalmak akaratának, hanem valóban az MNSZ nyilatkozatának volt abban meghatározó szerepe, hogy az 1947-es békeszerződés visszaállította a trianoni határokat Magyarország és Románia között. Mindazonáltal a Magyar Népi Szövetség megítélését kifejezetten negatív irányba mozdította el akkor (és később is) az utólag naiv elvárásoktól fűtöttnek tűnő nyilatkozat, attól függetlenül, hogy az azt megfogalmazók és aláírók reálpolitikai megfontolását vagy csupán bizakodó várakozását tükrözte.

A második bécsi döntést „visszacsináló” békébe már köztudott módon nem fértek bele a kisebbségvédelmi garanciák – ezt követően tehát nemzetközi szinten nehezebben lehetett felvetni az erdélyi magyarság helyzetét. Ráadásul a Királyság utáni új román „népi demokrácia” a nyilatkozatok szintjén „megoldotta” a kisebbségi kérdést. Az egykori „kisebbségeket” hivatalosan „nemzetiségeknek” nevezték, ugyanakkor a szuverenitásra hivatkozva nem tűrtek beavatkozást a „román belügyekbe”. Néhány 1945–1947 közötti bátortalan kísérlettől eltekintve (például Gyöngyösi János parasztpárti külügyminiszter tevékenysége) a magyar vezetés alig firtatta a „baráti ország” „belügyeit”. Míg a negyvenes évek végéig akár úgy tűnhetett, hogy a bizakodóknak volt igazuk, és valóban történetek előrelépések a nemzetiségi kérdés rendezésében, ezek már az évtized végére lelepleződtek. Egyrészt a romániai magyarság önálló kulturális, gazdasági és politikai intézményeit ekkorra jórészt felszámolták, az újabban létrehozottak pedig kirakatintézményeknek bizonyultak. Másrészt pedig 1947–1952 között kis túlzással lefejezték az erdélyi magyar értelmiséget – börtönbe kerültek vallási előjárók, konzervatív liberálisok, szociáldemokraták és kommunisták egyaránt, köztük az MNSZ vezetői.

A kiszolgáltatottságot súlyosbította, hogy a romániai magyarság lényegében magára maradt, a magyar állam már nem engedhette meg magának a „patronálását”. Ebben a helyzetben az 1956-os magyar forradalom se hozott változást, sőt éppen ellenkezőleg, még inkább érvényesült a román fél meghatározó szerepe az

államközi viszonyban – nem függetlenül attól a kiemelt szereptől, amit Bukarest a szovjet beavatkozásban és az azt követő represszióban, illetve a restaurációban játszott.⁴ Egészen a hatvanas évek végéig kellett várni ahhoz, hogy a magyar államszocialista rendszer keretei között érdemi lehetőség nyíljon a kérdésben való tapogatódzásra. Ebben jelentős szerepet játszott a magyar közvélemény irányából tapasztalható határozott érdeklődés a határon túl élő magyarok iránt.

A magyarországi folyamatokkal párhuzamosan az 1965 után Nicolae Ceaușescu vezette román államszocialista rendszer éppen egy erős nacionalista fordulathoz érkezett egy rövidebb, a kisebbségek iránt is engedékenyebb időszakot követően.⁵ A hatvanas évek végére a Román Kommunista Párt dokumentumaiban és vezetői beszédeiben megjelent az „egységes szocialista nemzet”, illetve a „társadalmi homogenizáció” fogalma, amelyek semmi jót nem ígértek a romániai magyarság számára. Ugyanakkor a román történettudományon belül egyre nagyobb szerepet kapott a főként Ștefan Pascu képviselte „történelmi iskola”, amely kiadványok sorában hangoztathatta Erdély románságát, a román nép ősiségét és más, kétségtől a magyarok ellen irányuló toposzokat.⁶ Nem meglepő tehát, hogy a két „baráti ország” közötti viszony egyre terheltebb lett, a régi bizalmatlanság és rossz reflexek pedig újra előkerülhettek.

Ilyen körülmények között és – itt csak nagy vonalakban ismertetett⁷ – előzményekkel terhelt időszakban jelent meg 1982-ben Ion Lăncrănjan erdélyi román író Pascu munkásságával egybecsengő esszéje Erdélyről.⁸ Ebben a szerző egyrészt a magyar irredentizmus veszélyére hivatkozva újra elővette az 1945 előtti román állami propagandát idéző etnokrata és antirevizionista érveket, másrészt pedig hitet tett a korabeli román történetírás egyes alaptézisei mellett. Jelen írásnak értelemszerűen az utóbbi áll a fókuszában, de azért röviden érdemes elidőznünk Lăncrănjan, illetve az erre magyar részről „hivatalos” választ adó Száraz György⁹ érdekesebb szöveghelyei mellett is.¹⁰ Ezt követően pedig ráteherhetünk a román és magyar államszocialista történetírás két egymással szembeállítható szintézisére, illetve az azokból kirajzolódó és a két író történelmi jelleget „tudását” szakmailag alátámasztó Erdély- és erdélyiségképre.

„Botrányt kavart Erdély körül”

■ A nyolcvanas évek elejének két „baráti országa” között egyre feszültebbé váló viszonyt az eltérő román és magyar történelemértelmezések is súlyosbították. Ebben a jelenségben fontos szerepet kapott az is, hogy a téma mintegy kikerült a korabeli tudományosság elefántcsonttornyából a korszak nyilvánosságába azáltal, hogy Ion Lăncrănjan megjelentette írását, és erre Köteles Pál, majd Száraz György (a kettő közül az utóbbi számított a „hivatalosnak”) válaszolt. Mint látni fogjuk, Pascu és köre nyomdokain haladva Lăncrănjan írásában szakított egy fontos toposszal, amit a román történetírás például a hatvanas években is fennhangoztatott még: Románia a benne élő népek közös, szocialista hazája, amelynek a múltjában az együttműködés és egymásra utaltság példáiit kell keresni, miközben minden rossz (elnyomás, atrocitások, kizsákmányolás) a régi uralkodó osztály és a „banditák” műve. De ne szaladjunk ennyire előre, nézzük, mit és hogyan írt a román szerző!

Lăncrănjan írása mai olvasójának inkább kelti egy kevésbé kimunkált, érzelmi fűtöttségből írt pamflet érzetét, mint egy érvelő esszéét – sőt a román Erdély „himnuszának” sem lenne túlzás nevezni. A szöveg hemzseget ugyanis a néhol

óvatlan, de máshol érezhetően rosszakarat vezérelte szándékból született pontatlanságoktól, csúsztatásoktól és túlzásoktól.¹¹ Kinyomtatott és feltehetőleg lektoráláson átesett szövegről lévén szó, furcsamód sok benne a redundancia és a logikai bukfenc, amit csak súlyosbít a stílusára jellemző patetikus hang. A minden bizonnyal őszinte felháborodásból született szöveg stílusáról talán elég is ennyit mondani, nézzük a tartalmát. Mivel az egyébként méreteiben szerény kötettről már kimerítően írtak többen is, nem kell hasonlóra vállalkoznom, csupán néhány történelmi vonatkozású állítására térek ki, illetve Száraz esetében is csupán néhány fontosabb meglátást villantok fel.

Lényeges már előljáróban kiemelni, hogy Lăncrănjan szövegének központjában az eszményített román paraszt áll,¹² aki bizonyos értelemben a történelmi időn kívül él már az ősidők óta (több ezer éve!¹³) Erdélyben. „A kezdetekben ő [a paraszt] dák volt, azután római, majd később román, természetes folytonosságban, amelyet régészeti és nyelvészeti kutatások újabb és újabb oldalról fognak megvilágítani anélkül, hogy valaha is sikerülne teljesen letisztázniuk a problémát”¹⁴ – jelenti ki ellentmondást nem tűrően. Mint Száraz is rámutat, Lăncrănjan majdnem emberfelettivé magasztalt román parasztjával szemben a magyarok elnyomó grófként, kalandozó fosztogatókként, a román nemzetállam egységére leselkedő irredentákként, illetve „rongyosokként”, azaz a polgári lakosokkal szemben atrocitásokat elkövető szélsőjobboldali irreguláris fegyveresekként jelennek meg.¹⁵ Ugyancsak Száraz meglátása, hogy miközben 1982-ben Ion Antonescu marsall rendszerét összehasonlítva a Horthy-korszak rendszerével az utóbbit értékelte „rosszabbnak” (például a iași-i pogromról is megfeledezve), a román szerző a nemzetkarakterológia ingoványos talaján is jó néhány lépést tett. Így nála a román vasgárdista elitélése magától értetődő, hiszen annak a karaktere idegen az eszményített román paraszttól, aki „demokratikus és emberséges”, illetve békés és türelmes. Szemben a nyilas pártszolgálatossal, aki mintha egyenesen a „magyar karaktert” fejezné ki.¹⁶

A protokronizmus a magyar elnyomóknak való feltüntetésével jár tehát együtt, és azzal, hogy az első világháborút lezáró békék teremtette helyzetet Romániában a *status quo ante* visszaállításával teszi egyenértékűvé. Ebben az értelmezésben a magyarok bejövetele előtt a több ezer éve ott élő románok a földtulajdonosai voltak, sőt „államagokat” is kialakítottak, faluközösségeket és vajdaságokat.¹⁷ Egészen pontosan így fogalmaz: „Ezek a vajdaságok helyi állami magokból épültek fel, melyek sértetlenül maradtak és őrződtek meg, a falvak szintjén, a paraszti közösségek szintjén, az egyes vidékek („országok”) szintjén, amelyek megvoltak a Kárpátok mindkét oldalán – Hátszeg, Almás, Loviste, Barcaság, Lápos, Máramaros, Móc[vidék], Avas, Zaránd, Fogaras.”¹⁸ Ezt a világot törték szét értelmezésében az Erdélyt mintegy gyarmatosító magyarok, akik pogány, nomád, rablóhadjáratokból élő népességként legyőzték, leigázták és megfosztották földjeiktől a rég letelepedett, földművelő és keresztény románokat.¹⁹ A történelmi szereplőkre aztán „csupán” ennek az idilli világnak, a „három román országra” szakadt „örök Daciának” a helyreállítása hárult, mint amire kísérletet tett a többször megidézett „Gabriel” Bethlen is,²⁰ azaz Bethlen Gábor erdélyi fejedelem.

Axiómaként jelenik meg Lăncrănjannál emellett az, hogy a román nép kezdetől fogva egyúvé tartozott, függetlenül attól, hogy a Kárpátok melyik oldalán élt – tehát tagadja az erdélyi románság sajátosságait – legalábbis abban a mértékben, ami a külön kezelésük szükségességét vetné fel. Ami máshol alaptézis, tud-

niillik hogy a hegyek elválasztanak, és könnyen védhető természetes határt jelentenek, itt éppen ellenkezőleg jelenik meg: a Kárpátok „kötik össze” a nemzetet. A sokszor felmerült elméletet, amely Erdélyt „keleti Svájcnak” képzelte el, ugyanezen érvek mentén veti el: „Erdély nem egy egyszerű keleti Svájc, és nem is lehet, mert a Kárpátok mindkét oldalán egyetlen nép és egyetlen akarat élt és dolgozott, szeretett és álmódott”.²¹ „Korszakunknak – minden nép, minden ember életre virulása korszakának – új feltételei között a mai Erdély folytatja és képviseli az ősi dák-római és román föld ősi hagyományait”²² – sajátítja ki lényegében a tartományt a románság számára Lăncrănjan. Száraz György a román szerző magyarsághoz való viszonyulását a következőképpen összegezte: számára „a testvériség előfeltétele, hogy elismertetik a román nemzet elsőbbsége, jogfolytonossága, többségi volta Erdélyben, s ezzel együtt a terület egysége Románia többi részével”; ha pedig ez nem történik meg, akkor azon nyomban „kifinomult és álnok” irredentizmussal állunk szemben.²³

Száraz úgy értelmezi az erdélyi román szerző sorait, hogy az abból kirajzolódó Erdély-képben a romániai magyarok csak másodrangú erdélyiek lehetnek. Nemcsak lojalitást vár el ugyanis, azaz az ország törvényeinek a betartását és rendjének a tiszteletét, hanem többet – gyakorlatilag azt, hogy az elmúlt ezer évtől elvonatkoztatva ismerjék el, hogy „őseik betolakodók voltak”.²⁴ Lăncrănjannál megjelenik egy másik érvelés is, amelyik akár napjainkból is ismert lehet: eszerint minél hamarabb megálljt kell parancsolni a romániai magyarság újabb és újabb jogkiterjesztő kéréseinek.²⁵ Száraz verdiktje az esszéről pedig a következő: Lăncrănjan Romániája „etnokrata állam, amelynek hatalma nem a *demosz*, az osztályokból, fajtákból összetevődő nép egységén nyugszik, hanem az *etnosz*, az egyvérű faj egységén, amelyben nincs helye a *străinnak*, az idegennek”.²⁶

Összefoglalva, Száraz írásában lényegében arra hívja fel a figyelmet, hogy Lăncrănjan készakarva túloz és csúsztat. Fontos még, hogy egy megengedőbb, inkluzívabb történelemértelmezés mellett érvel, miközben felsorakoztatja a magyar történettudomány magyarázatait a román szerző által felvetettekre – ezeket hamarosan szintén meg fogjuk vizsgálni a háromkötetes Erdély története segítségével. Mint látni fogjuk, Száraz a magyar történettudomány korabeli álláspontjait ismételi meg a vizsgált kérdésekben,²⁷ míg Lăncrănjan Pascu munkásságára támaszkodva szakított a hatvanas évek román történelemszemléletének egyik alapvetésével.²⁸

A magyar „háromkötetes” és a román „kétkötetes” Erdély története

■ A magyar „háromkötetes” Erdély története²⁹ kétségkívül monumentális vállalkozás volt.³⁰ A vaskos, remek illusztrációkkal és jó minőségű fejezetekkel megjelent kötetek – még ha néhány kérdésben ma már kétségkívül meghaladottakká váltak is – a mai napig remekül használhatók akár kézikönyvként is. És habár a nyolcvanas évek közepétől eltelt idő óta a magyar történettudomány számos új eredménnyel büszkélkedhet, hasonló volumenű átfogó munka megírására a mai napig nem történt kísérlet.

A magyar államszocialista történetírás ilyen csúcstermékével csupán a Ioan-Aurel Pop-féle román „háromkötetes”³¹ lenne szembeállítható, az azonban jóval a rendszerváltás után jelent meg, így esetünkben visszább kell nyúlunk az időben, egészen a hatvanas évekig. A Miron Constantinescu szerkesztette és

Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, Victor Chereșeșiu, Cornelia Bodea, Bányai László, Bujor Surdu, Tiberiu Moraru, Camil Mureșan, Alexandru Neamțu, Costantin Nuțu, Egyed Ákos, Imreh István és Vasile Curticăpeanu szövegeivel, illetve közreműködésével 1960-ban megjelent „kétkötetes” szintézis tűnik ideálisnak a két történelemszemlélet összehasonlítására. A később megjelent „háromkötetes” szerzői ugyanis több kérdésben könnyedén azonosítható módon az előbbi állításaira válaszoltak.³²

A román Erdély története első kötetében Constantin Daicoviciu mutatta be a dák–római kontinuitás jól ismert téziseit. Ezek azonban oly jól ismertek, hogy eltekintek az itteni bővebb ismertetésüktől. Ehelyett inkább Anonymus, III. Béla magyar király jegyzője szintén homlokegyenest ellenkező módon értelmezett *Gestájára* térek itt ki röviden. A vonatkozó részt jegyző Pascu Anonymusra hivatkozva faluközösségek és „állammagnak” minősíthető vajdaságok létét látja bizonyítottnak – éppen, mint Lăncrănjan is hangoztatta a szövegében. A honfoglaló magyar törzsek éppen ezeket a vajdaságokat hódítják meg, és igázzák le alattvalóikat, az „őslakos” románokat és szlávokat. Az említett vajdaságok pedig: a kicsit sem latinosan csengő „Menumarut”, azaz Ménmarót (Körösök vidéke Bihar központtal), Glad (Temesköz Kevevára központtal), illetve a jelzős szerkezetben is románoknak írt „Gelu” vezette államalakulatok (a tulajdonképpeni Erdély Kolozsvár-közel központtal). Pascu régészeti is bizonyítottnak látta Anonymus sorait. Ezekre alapozva kijelentette, hogy az említett vajdák által vezetett vajdaságok számottevő hatalommal rendelkező hűbérurak voltak, akik alatt kenézek és zsupánok irányították a románok és szlávok közösségeit. Pascu ennél is tovább ment, és egész Erdély területére hasonló vajdaságokat vizionált a magyarok bejövetele előtti időkben. Azt pedig, hogy ezeket az „országokat” Anonymus nem említette, azzal magyarázta, hogy a magyarok ezeket a vidékeket ekkor még csak nem is érintették. Pascu úgy vélekedett, hogy a földek kiszájtítását követően a magyarok többsége el is hagyta Erdélyt – ennek köszönhető szerinte, hogy kifejezetten kevés a korszakból fennmaradt magyar nomád lovas sír a tartományban. Ugyanezzel az elvonulással magyarázza az erdélyi Gyula (Gyla, Jula) és a temesközi Ajtony (Ahtum) megerősödését, akik – mint a szerző megjegyzi –, ha magyarok voltak vagy más néphez tartoztak is, Pascu szerint beolvadtak „a helyi lakosságba” (a románokba és szlávokba), és felvállalták azok érdekeit a magyarokkal szemben.³³

Anonymus szövege értelmezésében egyébként Pascu is kitér arra, hogy a jegyző által közölt nevek nem valószínű, hogy valós személyeket takarnának, hiszen Anonymus legtöbbször korabeli helynevekből képezte őket, és más forrás a létüket nem erősíti meg. Ugyanakkor – hangsúlyozza Pascu – a helyben többséget alkotó románok (és a lassan beléjük olvadó szlávok) élén vajdák álltak, akik örökölhető hatalmat hagytak hátra még a magyarok bejövetele után is. Elméletére nem hoz különösen meggyőző érveket, azonban nem nehéz azonosítanunk az ókortól kezdődő, de a magyarok megérkezésével igazán téhez jutó kontinuitáselmélet teleologikus mivoltát. Ezen elgondolás alapján mintegy az Erdélyt jelenleg többségben lakó románok létéből és arányaiból következik az, hogy kellett hogy legyenek romanizált dákok, akik ezer évig, hol felhúzódva a hegyekbe, hol belakva a tartományt (és a „többi román országot”) megmaradtak.

Anonymus *Gestáját* a magyar történettudomány a jól ismert módon közel sem veszi készpénznek. A magyar háromkötetesben a III. Béla jegyzőjének krónikáját Bóna István és Makkai László nagyon szigorú forráskritikával kezelte, és

végző soron alig hihetőnek minősítették az 1210 körül rögzítetteket.³⁴ Bóna jól azonosítható módon Pascu felvetésére is reagált, kifejtve, hogy más tényezők mellett az Erdélyben letelepedett magyarok alacsony számát is újra kellene gondolni, mivel szerinte, amit a román régészet „honfoglaló magyarként” vett számba, az a „velejében hamis történelmi tudatot” tükröző magyar „nemesi gyökerű és szemléletű” régészet millenium környéki téves forrásértelmezésével magyarázható. Ekkor ugyanis csupán a fegyveres-lovas szabad vitézek temetkezéseit tulajdonították a magyaroknak, és így a valóságosnál lényegesen kisebb honfoglaló népeiséget feltételeztek Erdélyben, mint akkor, ha az ezekhez közel nyitott köznépi temetőket is magyarként vették volna számba.³⁵

Mint láttuk tehát, a román államszocialista történetírás – teljes összhangban egyébként a két világháború közöttivel, illetve a maival – az elmúlt néhány ezer évben végig román többséget feltételezett Erdélyben. Lássuk, mit mondtak erre a magyar háromkötetes szerzői! A magyar háromkötetesben Makkai Lászlónál a tatárjárás (1241–1242) katasztrofális következményei közé került be a románok nagyméretű bevándorlása és ezáltal a korábban a többségében szláv–magyar–szász–székely lakosság által lakott tartomány etnikai viszonyainak a megbomlása,³⁶ amit később a síkvidéken őket jobban sújtó járványok és keleti betörések súlyosbítottak. Makkai az erre vonatkozó érveit többek között településtörténeti és oklevelekből származó adatokkal támasztotta alá. „Amint a szerb királyok oklevelei a Balkánon egyre ritkábban említenek románokat, úgy növekszik számuk Magyarországon, míg a 15. századra balkáni hazájukat végképpen kiűrítve, az északi dialektust beszélők mindenestől a Duna bal partján helyezkednek el” – foglalta össze.³⁷ Ebből is látszik egy fontos különbség a két történetírás között: a román „kétkötetes” szerzői főként a középkori krónikákra alapozva fogalmazták meg következtetéseiket, míg a magyar írók inkább oklevelekre támaszkodtak.

Makkai forrásai alapján még a késő középkorban sem volt román többségű Erdély. Pontosabban az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékre és az 1461-es ötvenedjegyzékre, valamint oklevelekre és a középkorban ismert templomok számára alapozva a Partium (és természetesen a Bánság) nélküli tartomány népességét félmillióra tette, és ennek több mint felét magyarnak és székelynek, több mint negyedét románnak, a maradékot pedig németnek és más etnikumúnak következtette.³⁸ Ugyancsak a pápai tizedjegyzékből kiindulva jutott ezzel gyökeresen ellentétes következtetésre Ștefan Pascu. Ő Erdély lakosságának a 40%-át gondolta katolikusnak ebben az időszakban, és így magyarnak, szásznak, székelynek, míg a maradék 60%-ot ortodoxnak, azaz románnak, és „kevés számú” szerbnek és ruténnek.³⁹ Pascu tehát a késő középkorban is az erdélyiek több mint felét, majdnem kétharmadát tekintette románnak – a „kétkötetesbe” író szerzők az erdélyi és bánsági románság számarányát az idő előrehaladtával sem teszik soha 60% alá.

Ezzel szemben Barta Gábor a magyar háromkötetesben csak 1600 tájára teszi a románság számának lényegesebb növekedését Erdélyben arra hivatkozva, hogy a magyarokat és a szászokat a románoknál jobban sújtották a korszak háborúi, járványai és a tatár rabszolgagyűjtési akciók, miközben állandósult a románság betelepülésének üteme a hegyláncon belülről a két, Kárpátokon kívüli fejedelemségből.⁴⁰ Ez a növekmény sem jelentette Péter Katalin szerint a románok túlsúlyba kerülését Erdélyben – az ő számításai alapján a 16. század végén a románok „csak” mintegy a harmadát tették ki a tartomány lakosságának.⁴¹ R. Várkonyi Ágnes még az évszázad második felében is több magyart tudott Er-

délyben, mint román. Szerinte az 1600-as évek végén a tartományban a magyar lakosság 45-50%-ot, a román 30-40%-ot, míg a szász 10-15%-ot tett ki.⁴² A románság erdélyi többségbe kerülésére végül Trócsányi Zsolt szerint csupán az 1700-as évek derekán került sor, ekkor érte el a számarányuk a 60%-ot.⁴³

Számos kérdést érinthetnénk még, de Lăncrănjan szövegét tartva szem előtt vessünk egy pillantást a Dacia „visszaállítására” tett kísérletek kérdésére. Barta Gábor az Erdélyi Fejedelemség történetéből kiindulva és a korszak eseményeihez igazítva értékeli Mihály vajda történelmi jelentőségét. Az 1599 utolsó hónapjaitól 1600 szeptemberéig tartó erdélyi uralkodása ugyanis kétségkívül feletébb különös epizódja volt a térség történelmének. A román történetírás által némiképp utólagos visszavetítésként ható egyesülés ugyanis a maga nemében valóban kifejezetten merész tett volt – mint Barta is elismeri –, azonban a kérdés itt természetesen az, hogy valóban Dacia *restituciója* vezette-e Vitéz Mihályt, vagy egyszerűen a politikai és katonai realitások ezt tették lehetővé számára. E magyarázat szerint az uralkodót nem annyira a románság egyesítése, sokkal inkább a pozíciójának reálpolitikai szempontból teljesen méltányolható erősítése vezette, amihez románsága természetesen remek legitimációt szolgáltatott. A magyar háromkötetesből olvasottak mindenesetre az utóbbi értelmezést erősítik, sőt Barta felhívja a figyelmet arra is, hogy a vajda erdélyi fejedelmként kezdetben tiszteletben tartotta az erdélyi rendiséget, sőt a Kárpátokon belül kialakult modellnek havasalföldi átültetését szorgalmazta.⁴⁴ Az sem tűnik véletlennek ugyanakkor, hogy a magyar háromkötetes másik szerzője, Péter Katalin megemlíti Caspar Gratiani moldvai fejedelem tervét Erdély elfoglalására. Értelmezése egyben reflexió Mihály helyzetére és stratégiai mozgásterére: „Abban reménykedhetett, hogy miként Vitéz Mihály Havasalföldet változtatta Habsburg-szövetségben török vazallusból hódítani képes hatalommá, neki Moldvát lengyel segítséggel sikerülhet a Porta akarától függetlenítenie. És ahogyan Mihálynak a nagyhatalmak gyűrűjében csupán a másik vajdaság és Erdély kínálkozott megszerzésre, úgy neki sem lehet másfelé útja.”⁴⁵

Pascu írásából egyáltalán nem ilyen geopolitikai valóság világlik ki. „Gazdasági, művelődési és katonai természetű törekvések egységes állam létrejöttét követelték” – állítja be elkerülhetetlennek a történész az 1600-as „első egyesülést”. „A három román ország közös kormányzat alatti egyesítésének kísérlete rendkívül jelentős eseménye hazánk történelmének; először valósul meg a románlakta területek politikai-közigazgatási egysége” – hangsúlyozta Pascu.⁴⁶

Végezetül még vizsgáljuk meg az 1848–1849-es forradalmi időszakhoz való viszonyulás bizonyos kérdéseinek eltérő magyarázatát, illetve térjünk ki röviden az 1918. december 1-jei gyulafehérvári román nagygyűlésre is! Feltűnő, hogy a román Erdély története második kötetében a negyvennyolcas események fókuszában végig a románok és szervezkedéseik állnak – főként a vezetőikre, gyűléseikre koncentráltak, a magyarok, székelyek és szászok ügyei legtöbbször csak ezekre érkezett reakcióként jelentek meg. Ugyanakkor az is érdekes, hogy Victor Chereștiu – minden bizonnyal nem függetlenül attól, amilyen szemlélettel Erdély történetét a kötetben közreműködő Bányai László korábbi írásai alapján vizsgálni szerette volna⁴⁷ – a román „polgári történetírással” szemben 1848-ban nemcsak „a románok forradalmát látta a magyarok ellen”, hanem az 1849. júliusi román–magyar megegyezésre helyezte a hangsúlyt. Hasonlóképpen Avram Iancu sem a magyarok engesztelhetetlen ellenségeként jelent meg, hanem a népe érdekeit védő forradalmárként, miközben arra is felhívta a szerző

a figyelmet, hogy a mócok vezére 1849 nyarán a megegyezést propagáló Nicolae Bălcescu álláspontjához közeledett.⁴⁸

A problémás mértékben az erdélyi románságra fókuszáló szemponttal szemben a magyar háromkötetesbe a vonatkozó részt író Miskolczi Ambrus igen nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy bemutassa, miként viszonyultak 1848-ra az unió kérdéséhez az erdélyi és magyarországi magyarok, a szászok és románok csoportjai.⁴⁹ Ugyanígy járt el a részt jegyző szerző, amikor a magyar kormány által az Erdélyi-szigethegységben tevékenykedő román felkelőkkel szembeni 1849-es megtorlás rendkívül érzékeny kérdését tárgyalta. Miskolczi itt is az okokat kereste, és az események láncolatának pontos feltárására törekedett. Az abrudbányai 1849. májusi események idején Hatvani Imrét is inkább mutatta esendő embernek, aki lángoló lelkületével nagy bajt okozott az addig megértésben együtt élő románoknak és magyaroknak a városban, mint hősnek vagy antihősnek.⁵⁰ Nem hősök, mártírok és gonosz szereplők meséjét írta tehát, hanem megértendő hús-vér embereket, akik a saját elképzeléseiktől vezetve és környezetük által befolyásolva döntöttek a források alapján bizonyos mértékig rekonstruálható módon, jól vagy rosszul.⁵¹ Némileg egysíkúbb a történet a román szintézisben, ahol Hatvani megkapta a „fosztogatásra és olcsó dicsőségre áhító kalandor” eposzi jelzót, amely egyben az egyetlen elérhető magyarázata annak a kegyetlenkedéssorozatnak, amit szerencsétlen abrudbányai akciója elindított.⁵²

Érdekes módon az 1918. december 1-jei gyulafehérvári román nagygyűlés történetét a román „kétkötetesben” egyáltalán nem a korábbi és mai román történetírás egyértelműen pozitív értelmezése szerint mutatják be, hanem éppen azokra az ellentmondásokra hívják fel a figyelmet, amelyek a mai napig az esemény ambivalens értékelésének az eredőit képezik. Ilyen szempontok az akkor elfogadott kiáltványban szereplő demokratikus berendezkedés szükségességének az előrevetítése, a kisebbségeknek adandó jogok, a kisebbségi önkormányzat és az erdélyi autonómia kérdése stb. A Constantin Nuțu, Egyed Ákos és Miron Constantinescu szerzőhármás jegyezte fejezetben a román király és a királyság intézménye, illetve a „burzsoá és nagybirtokos” Román Nemzeti Párt vezetősége ugyanúgy rossz színben tűnnek fel, mint az „Apáthy professzor vezette sovíniszta magyar körök” és szintén százezres gyűlésük Kolozsváron.⁵³ „Az erdélyi magyarok többsége azonban nem küldte el ide a képviselőit s nem ismerete el a gyűlés érvényességét” – írták bármilyen magyarázat vagy alátámasztás nélkül, hozzátéve, hogy az ezzel szemben legitimnek feltüntetett és pozitívan értékelt marosvásárhelyi Magyar Nemzeti Tanács a román katonai parancsnokság kérésére Antalffy Endrét küldte Kolozsvárra, hogy „rávegye a visszavonulásra a Kratochwill szolgálatába szegődött zsoldos bandákat, akik önhatalmúan a »székely hadosztály« nevet vették fel, bár a székelyekkel kapcsolatuk sem volt”.⁵⁴ Összességében azonban a nagygyűlés aktusa és az egyesülés megvalósítása mégsem kapott negatív színezetet: „Erdélynek Romániával való egyesülése lezárta a román állam egységesítési folyamatát. Az egyesülés törvényes, haladó tett volt, amely megfelelt bizonyos objektív történelmi szükségességnek, a román nép törekvéseinek” – ami azonban korántsem volt a szerzők értékelése szerint elégséges, a kiteljesedéshez még mindenképpen kellett 1944. augusztus 23., illetve „az új virágzó, szocialista Románia” megteremtése.⁵⁵

A gyulafehérvári román nagygyűlés a magyar Erdély történetében szintén a belső konfliktusai felől van megközelítve. Mint a részt szerző Szász Zoltán idé-

zett forrásából kiderül, ez korántsem a népakarat kifejeződése volt, hanem éppen azt szerették volna általa elkerülni a Román Nemzeti Párt vezetői, hogy Erdély hovatarozása kérdésében népszavazásra kerülhessen sor. Míg a román „kétkötetesben” az erdélyi román szociáldemokraták a tagságtól és a mezőn összegyűlt mintegy százezres tömegtől tartva képviseltek „haladó” álláspontot, itt a „jobboldali” szociáldemokrata vezetők és a „balszárny” közötti ellentétekre került a hangsúly, illetve arra a konfliktusra, amely köztük és a nemzeti pártiak között feszült. Ugyanakkor a szerző elismerte: „ezzel a románság politikai egyesülése egészében befejeződött”. De nem mulasztotta el megemlíteni azt se, hogy míg az erdélyi román polgárság és a „jobboldali” szociáldemokraták reménykedve és bizakodón néztek a jövőbe, a „baloldaliak” megalakították „a román szocialisták internacionalista frakcióját”, és elítélték azokat a szociáldemokratákat, akik beléptek a Kormányzótanácsba.⁵⁶

Összegezve a fentieket, érthető, hogy Lăncrănjan szövege miért „kavart botrányt Erdély körül”. Hiszen, bár komoly ellentmondások feszültek a magyar háromkötetes és a román „kétkötetes” szemlélete között, a hatvanas években még az erdélyi népek békés egymás mellett élése és a román–magyar kibékülés fontos elemei voltak az újkori és jelenkori Erdély történetének bemutatásakor – együtt azzal, hogy a szintén Pascuhoz köthető szemlélet változatlanul a román nép erdélyi ősiségét és elnyomatottságát hangsúlyozta. A román szerző a nyolcvanas évek elején a hatvanas években hangsúlyozott egymásrautaltság toposzai helyett már a román elem kizárólagosságát emelte ki – ugyancsak Pascu munkásságával egybecsengően. Így a korábbi román történeti nagyelbeszélésből mintegy kiválogatta azokat az elemeket, amelyek Erdély elsősorban román mivoltának a hirdetésére felhasználhatónak tűntek, és elhallgatott minden olyat, ami ezzel szemben hatott. Ezzel pedig éppen úgy járt el, mint amitől Bányai László 1949-ben megjelent *Harminc év* című történetpolitikai esszéjében⁵⁷ még óvott, és bizonyos mértékben a román „kétkötetes” szemléletét is áthatotta, azaz nem azt kereste és állította példaként közössége elé, ami a románok és magyarok történetében az egymásrautaltságról és az együttműködésről szólt, hanem azt, ami elválasztotta őket. A túlzás nélkül elsőrangú román és másodrangú magyar erdélyiekben gondolkodó Lăncrănjan „virágzó, szocialista Romániájában” így már a románok kisebbségekkel szembeni elsőbbségére helyeződött a hangsúly, míg az erdélyi magyarok a történet „rosszfiújaiként” jelentek meg: alacsonyabb civilizációs fokon lévő honfoglalókként, elnyomókként, kizsákmányolókként, atrocitásokat elkövetőkként és főként olyanokként, akik indokolatlanul követelnek mind több és több jogot, hogy aztán újra az engedékenynek (vagyis gyengének) mutakozó román államra támadhassanak.

■ JEGYZETEK

1. Ahogyan Romsics Ignác fogalmazott: „Államjogilag Magyarország számára Erdély kétségkívül elveszett: 1920-ban ideiglenesen, 1945 után véglegesen. Megmaradt azonban az erdélyi magyarok számára, akik még mindig legalább 1,2 millióan vannak, és ezzel Erdély lakosságának 18%-át teszik ki. A »Tündérkert« ugyanis – mint Kós Károly írta 1934-es »kultúrtörténeti vázlatában« – mindig »azoké a népeké volt, akik ezt a földet, ezt a sorsot és ezt a pszichét vállalták, és azoké lesz a jövőben is, akik ezt a jövőben is vállalni fogják.« Romsics Ignác: *Erdély elvesztése*. Helikon Kiadó, Bp., 2018. 419.
2. Bányai László: *Harminc év. Jegyzetek a romániai magyarság múltjáról*. Állami Könyvkiadó, Buk., 1949. 91–92.
3. Lásd például Stefano Bottoni: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Bp., 2014.
4. A román állam 1945 utáni magyarságpolitikájához lásd Vincze Gábor: *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig”*. Negyvenöt év romániai magyarságpolitikájának vázlat. In: L. Balogh Béni (szerk.): *Kötődések Erdélyhez*. Tanulmányok. Alfadat-Press Kiadó, Tatabánya, 1999, 211–259.

5. Ehhez lásd például Novák Csaba Zoltán írását a Transindexen: Novák Csaba Zoltán: „Barátságára ítélve.” *Kádár János és Ceaușescu 1–2.* (Online: <https://ithon.transindex.ro/?cikk=24312>; <https://ithon.transindex.ro/?cikk=24359>. Letöltve – 2021. 10. 27.)
6. Vincze Gábor: *Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig”*... i. m. 236–246.
7. Ehhez bővebben lásd Vincze Gábor korábban idézett tanulmányát.
8. Ion Lăncrănjan: *Cuvînt despre Transilvania.* Editura Sport și Turism, Buc., 1982.
9. Száraz György: *Egy furcsa könyvről.* Magvető Kiadó, Bp., 1983.
10. Hosszabb elidőzést azért nem tartok indokoltnak, mert a téma több aspektusát már többen kimerítően körüljárták: Izsák Anikó-Borbála: „Botrányt kavart Erdély körül.” Egy esszé visszhangja. Székelyföld, 2013. 1. 93–104; Vincze Gábor: *A Lăncrănjan-ügy.* Tiszatáj, 2006.3. 62–82. és Vincze Gábor: *Egy magyarellenes pamflet fogadtatása Erdélyben a nyolcvanasévek elején.* Látó, 2006. 11. 76–100; Vincze Gábor: *Lăncrănjantól Lăncrănjanig.* Fejezet a magyar–román kapcsolatok nyolcvanas évekbeli történetéből. Magyar Kisebbség, 2006. 3–4. 262–352; Dávid Gyula: *Ahogy a Szekuritáté látta...* (A Lăncrănjan-könyv hazai magyar visszhangja). Látó, 2013. október. (Online: http://epa.oszk.hu/00300/00384/00119/pdf/EPA00384_lato_2013_10_2715.pdf – Letöltve: 2021. október 21.)
11. Száraz György válaszul született könyvében hosszan sorolja a tévedéseket, leplezi le a túlzásokat és csúsztatásokat. Lásd Száraz György: *Egy furcsa könyvről.* Magvető Kiadó, Bp., 1983.
12. Például rögtön a könyv elején: Ion Lăncrănjan: *Szónoklat Erdélyről.* Áramlat Kiadó, Bp., 1990. 10. Mivel a szöveget románból magyarra fordították, jelen szövegben az eredetileg 1982-ben kiadott könyv magyar fordításából idézek, illetve az egyszerűség kedvéért arra is hivatkozok, és nem a román eredetire.
13. Ion Lăncrănjan: *Szónoklat Erdélyről.* i. m. 11.
14. Uo. 15.
15. Száraz György: *Egy furcsa könyvről.* i. m. 81.
16. Uo. 85.
17. Ion Lăncrănjan: *Szónoklat Erdélyről.* i. m. 12–13.
18. Uo. 30.
19. Uo. 35.
20. Uo. 50.
21. Uo. 26.
22. Uo. 84.
23. Száraz György: *Egy furcsa könyvről.* i. m. 11–12.
24. Uo. 103.
25. Erre példa: Vasile Lechințan: *Sunt de condamnat toate cedările făcute de guvernele noastre care au dus la purificări etnice de români în chiar instituții ale statului român de pe teritoriul României* [Elítélendőek a kormányaink engedményei, amelyek etnikai tisztogatásokhoz vezettek a Románia területén működő román állami intézményekben]. Informația Harghitei. 2021. szeptember 21. (Online: <https://informatiahr.ro/sunt-de-condamnat-toate-cedările-făcute-de-guvernele-noastre-care-au-dus-la-purificări-etnice-de-români-in-chiar-instituții-ale-statului-roman-de-pe-teritoriul-romaniei/> – Letöltve: 2021. 10. 27.)
26. Száraz György: *Egy furcsa könyvről,* i. m. 130.
27. Most tekintünk el attól a tényről, hogy a háromkötetes később jelent meg, mint Száraz esszéje, hiszen a háromkötetes szerzői álláspontjai már többnyire kikristályosodottnak számítottak.
28. Érdekes, hogy az olyan szerzők munkássága révén, mint a Román Akadémia történész elnöke, Ioan-Aurel Pop, a román akadémiai történelemszemlélet meghatározó személyiségei folytatják Ștefan Pascu toposzainak a továbbélését, és azok azóta is a nemzeti nagybeszélés alapjait képezik – meglátásomat azonban itt nincs tér kifejténi.
29. Jelen szöveghez a „háromkötetes” 1987-es kiadását használtam: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története három kötetben. I. kötet: A kezdetektől 1606-ig. Második kiadás.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1987; Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története három kötetben. II kötet: 1606-tól 1830-ig. Második kiadás.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1987; Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története három kötetben. III. kötet: 1830-tól napjainkig. Második kiadás.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1987.
30. A magyar háromkötetes megírásához, annak előzményeihez és hazai, valamint nemzetközi recepciójához lásd például Köpeczi 2006-os összefoglalóját: Köpeczi Béla: *Erdély története harminc év távlatából.* Kisebbség-kutatás 2006. 1. 47–59. A kötetek fogadtatásán túl a téma iránt érdeklődőnek izgalmas olvasnivalóként szolgálhat még a megjelentetés után, az Erdély történetével kapcsolatos, 1989-ben szervezett konferencia anyaga is. Rácz István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéből.* Szakmai konferencia Debrecenben. 1987. október 9–10. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1989.
31. Ioan-Aurel Pop – Thomas Nägler (szerk.): *Istoria Transilvaniei. Vol. I. Ediția a 3-a.* Academia Română, Centrul de Studii Transilvane-Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Cluj-Napoca–Deva, 2016; Ioan-Aurel Pop – Thomas Nägler – Magyarai András (szerk.): *Istoria Transilvaniei. Vol. II–III. Ediția a 3-a.* Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Cluj-Napoca–Deva, 2016.
32. A román „kétkötetes” elemzéséhez, illetve a belőle való idézéséhez szintén a magyar fordítást használtam: Miron Constantinescu (szerk.): *Erdély története. I–II.* A Román Népköztársaság Akadémiájának Kiadója, Buk., 1964.
33. Ștefan Pascu: *A korai hűbériség korszaka.* In: Miron Constantinescu (szerk.): *Erdély története. I.* i. m. 98–105.
34. Bóna István: *Daciától Erdőelvéig.* A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély története I.* 194–197; Makkai László: *Erdély a Középkori Magyar Királyságban (896–1526).* In: Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély története I.* 235–242.
35. Bóna István: *Daciától Erdőelvéig.* A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély története I.* 197.

36. Makkai László: *Erdély a Középkori Magyar Királyságban (896–1526)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története I.* 312–313.
37. Uo. 341–342.
38. Makkai László: *Erdély a Középkori Magyar Királyságban (896–1526)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története I.* 401.
39. Ștefan Pascu: *A fejlett hűbériség korszaka*. In: Miron Constantinescu (szerk): *Erdély története I.* i. m. 161.
40. Barta Gábor: *Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története I.* 539.
41. Péter Katalin: *A fejedelemség virágkora (1606–1660)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története II* 731.
42. R. Várkonyi Ágnes: *Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története II.* 809.
43. Trócsányi Zsolt: *Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711–1770)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története II.* 979.
44. Uo. 526–532.
45. Péter Katalin: *A fejedelemség virágkora (1606–1660)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története II.* 656.
46. Ștefan Pascu: *A fejlett hűbériség korszaka*. In: Miron Constantinescu (szerk): *Erdély története I.* i. m. 203.
47. Ezzel kapcsolatban részletesebben lásd Főcze János: *A MADOSZ. Baloldali történet a Román Királyságban (1934–1944)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2020, 17–19.
48. Victor Cheresteșiu: *Az 1848-as forradalom*. In: Miron Constantinescu (szerk): *Erdély története II.* i. m. 1–137.
49. Miskolczy Ambrus: *Erdély a reformkorban (1930–1848)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története III.* i. m. 1347–1356.
50. Uo. 1417.
51. Uo. 1415–1417.
52. Victor Cheresteșiu: *Az 1848-as forradalom*. In: Miron Constantinescu (szerk): *Erdély története II.* i. m. 108–110.
53. Constantin Nuțu – Egyed Ákos – Miron Constantinescu: *Erdély a XX. század első két évtizedében. Erdély egyesülése Romániával*. In: Miron Constantinescu (szerk): *Erdély története II* i. m. 443–453.
54. Uo. 451.
55. Uo. 453.
56. Szász Zoltán: *Forradalmak és nemzeti mozgalmak a monarchia összeomlása után (1918–1919)*. In: Köpeczi Béla (szerk): *Erdély története III.* i. m. 1714–1718.
57. Bányai László: *Harminc év. Jegyzetek a romániai magyarság múltjáról.* i. m.

